

**Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ
Центр післядипломної освіти, дистанційного та заочного навчання**

Кафедра кримінального процесу та криміналістики

КЕЙС
заняття на тему
«Особливості використання спеціальних знань
під час досудового розслідування»

**Підвищення кваліфікації слідчих
Національної поліції України**

Інформація про викладача:
к.ю.н., доцент ДУФЕНЮК
Оксана Михайлівна
oxpostfb@gmail.com

Львів -2021

Тема 2.8

«Особливості використання спеціальних знань під час досудового розслідування»

Годин на тему – 4
Занять – 2 (4 академічні години)

Навчальна мета: підвищити рівень знань слідчих поліції у питанні призначення експертиз у кримінальному провадженні, ознайомити працівників поліції із технологією дослідження ДНК та особливостями молекулярно-генетичної ідентифікації біологічних слідів людини; поняттям та класифікацією мікрооб'єктів, сучасними можливостями їх дослідження. Засвоєння теоретичних положень та формування предметно-розумових умінь щодо визначення об'єктів носіїв прав інтелектуальної власності, щодо видів судових експертиз, які призначаються в ході досудового розслідування злочинів у сферах господарської та службової діяльності та визначення їх можливостей.

Міжтематичні зв'язки: права людини, верховенство права, конституціоналізм; толерантність та недискримінація в роботі поліцейського; взаємодія поліції та суспільства; затримання особи; особливості використання спеціальних знань під час досудового розслідування.

План лекції (2 год.)

1. Сучасні можливості молекулярно-генетичних досліджень біологічних слідів людини. Регламентація судової молекулярно-генетичної експертизи: процесуальні та організаційні аспекти.
2. Поняття та класифікація ікроб'єктів. Криміналістичне значення ікроб'єктів у розслідуванні злочинів.
3. Теоретичні засади і практика дослідження мікрослідів.
4. Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза: предмет, об'єкти, основні завдання та особливості порядку призначення.
5. Основні види судових експертиз, які призначаються в ході досудового розслідування злочинів у сферах господарської та службової діяльності.
6. Призначення експертиз у кримінальному провадженні. Типові помилки, які допускаються під час призначення зазначених експертиз у кримінальному провадженні.
7. Класифікація комплексних експертиз та їх можливості на сучасному етапі. Психологічні та моральні аспекти комплексної експертизи. Оцінка висновку комплексної експертизи слідчим та судом.

1. Сучасні можливості молекулярно-генетичних досліджень біологічних слідів людини. Регламентація судової молекулярно-генетичної експертизи: процесуальні та організаційні аспекти

Молекула ДНК є зберігачем спадкоємної генетичної інформації людини. За зовнішнім виглядом – це найтонший ланцюжок, ланками якого є хімічні речовини – нуклеотиди. Їх усього чотири типи: аденін, гуанін, тимін і цитозін.

Призначати дослідження біологічного матеріалу з використанням можливостей судово-медичної генотипоскопічної експертизи доцільно у випадках:

- потреби встановлення належності крові, слини, сперми, волосся, органів, тканин чи окремих частин тіла конкретній особі або виключення такої належності;
- встановлення статевої належності біологічних слідів і об'єктів;
- діагностичного типування з метою наступної ідентифікації з об'єктами злочинів або нещасних випадків;
- встановлення факту настання вагітності після згвалтування з метою визначення того, що вагітність настала від конкретної особи і остання є генетичним батьком дитини;
- розслідування фактів дітовбивства, в тому числі новонародженої дитини, викрадення дітей, підміни їх у пологовому будинку для встановлення того, чи є певні особи батьками дитини;
- встановлення, чи є останки або частини трупа останками певної (однієї) людини за дослідженням біологічних зразків близьких родичів;
- виявлення зв'язку між різними злочинами, якщо сліди біологічного матеріалу, виявлені на місцях різних злочинів, залишені однією і тією самою особою;
- порівняння генетичного профілю наданого на дослідження біологічного об'єкта з генетичними даними в комп'ютерній базі даних для організації розшуку конкретної особи;
- потреби в забезпеченні, за відсутності підозрюваного, збереження біологічного об'єкта для наступної ідентифікації встановленої особи;
- встановлення справжніх батьків дитини у цивільних справах про спірне походження дітей;
- встановлення родинності декількох осіб тощо.

Генотипоскопічна експертиза ґрунтується на механізмі передачі певних спадкових ознак, котрі, в свою чергу, утворюють унікальну для кожної людини комбінацію.

Об'єктами для генетичного дослідження можуть бути: кров, слина, сперма й деякі інші виділення людини; волосся; кістки; зуби; нігті й піднігтьовий вміст; інші тканини й органи або окремі частини тіла.

Об'єктами дослідження можуть бути зразки біологічного матеріалу як від живих осіб або трупів, так і біологічні сліди на речових доказах. Усе це – матеріал, з якого можна виділити клітини людини, без чого неможливо застосувати спеціальні методи генетичного аналізу. Іншими об'єктами

експертного дослідження є матеріали кримінальних проваджень, цивільних справ, медична документація.

Такі біологічні рідини, як слюзи і сеча, у нормі не містять клітин, придатних для ДНК-аналізу і виконання генотипоскопічних досліджень. Однак за наявності у людини запального процесу в цих рідинах з'являються лейкоцити, за якими можливе ДНК-типування. Також у сечі жінок можлива присутність клітин піхвового епітелію, що дозволяє використати їх для типування. Отже, якщо виникає необхідність у дослідженні такого біоматеріалу, його спочатку треба піддати цитологічному дослідженню і за наявності ядровмісних клітин – спробувати виділити ДНК.

Людський піт – це водний розчин солей та органічних речовин, що виділяється потовими залозами людини. Пото-жирові відбитки на різноманітних предметах – це, по-суті, складна речовина, основу якої становлять піт і жир конкретної людини. Тобто клітини з ядрами у таких виділеннях відсутні. Однак об'єктами судово-медичних генотипоскопічних досліджень виступають не самі виділення в чистому вигляді, а їх сліди на речових доказах, а саме: сліди на руків'ях вогнепальної зброї, ножів, сокир, на інших знаряддях травми, рукавицях, головних уборах, комірцях, манжетах, мобільних телефонах, окулярах, наручних годинниках, ювелірних виробках тощо. Тобто це сліди, що утворилися не від короточасного контакту із шкірою людини, а протягом якогось певного, іноді доволі тривалого, часу. За цей час відбувався тісний контакт шкіри з предметом, навіть тертя по шкірі, внаслідок різних причин на шкірі за цей період могли утворитися мікроскопічні ушкодження, які не викликають будь-яких відчуттів у людини і не видимі оком, але з базального шару шкіри на речові докази можуть потрапляти клітини, що містять ядра. І як показали експериментальні дослідження, зокрема у відділенні судово-медичної цитології, у таких слідах дійсно виявляються ядровмісні клітини. Отже, коли необхідно провести ДНК-аналіз за слідами поту або потожирових відбитків, такі сліди, перш за все треба дослідити у відділенні судово-медичної цитології на наявність ядровмісних клітин і, якщо клітини будуть знайдені, направити об'єкт на дослідження молекулярно-генетичними методами.

Проблема ідентифікації особи за слідами біологічного походження практично була вирішена з відкриттям такої унікальної методики молекулярної генетики, як полімерна ланцюгова реакція (ПЛР-аналіз), що дозволило досліджувати не лише початковий біоматеріал, направлений на дослідження, а й збільшити його кількість багаторазово, що, по-суті, дає можливість аналізувати матеріал однієї клітини. При експертному дослідженні виявляють генотип, що визначає групову специфіку властивостей крові, на чому й ґрунтується доказове значення результатів експертизи крові. Саме генетичні маркери, які виявляються шляхом серологічного тестування, дозволяють виключити походження конкретної дитини від певної особи.

Молекулярно-генетична експертиза будується на незаперечному факті – індивідуальності й унікальності генома кожної людини. Отримана ДНК піддається ретельному дослідженню – у кожної людини, яка досліджується,

певним способом тестується структура декількох, строго визначених ділянок генома, так званих високополіморфних локусів (STR-локусів). Сьогодні типування комплексу індивідуалізуючих генетичних систем, який включає ОІ 5 STR-локусів (ділянок) ядерної ДНК, дозволяє у більшості випадків вирішувати поставлені перед експертизою питання однозначно, оскільки виявлені при цьому ознаки у своїй сукупності неповторні. У результаті лабораторного тестування "вимальовується" свого роду "молекулярно-генетичний паспорт" кожної людини, яка досліджується.

Висновки за результатами криміналістичного ДНК-аналізу можуть бути викладені в таких основних формах:

категоричний висновок щодо генетичної тотожності (ідентичності) порівнюваних об'єктів з високим ступенем ймовірності (99,99%);

категоричний висновок щодо відсутності генетичної тотожності (неідентичності) порівнюваних біологічних об'єктів за наявності у них ознак, які не можуть бути властиві одному індивідууму;

ймовірний висновок щодо генетичної тотожності порівнюваних біологічних об'єктів на основі комплексу збіжних ознак, яких недостатньо для формулювання висновку в категоричній формі.

Треба враховувати, що успішне виділення ДНК і подальше її типування можливе лише у випадку, коли речові докази правильно вилучені і правильно зберігалися до направлення їх на дослідження. У нативному (природному) стані, тобто в такому, в якому ДНК перебуває у клітині живого організму, вона являє собою високомолекулярну структуру – безперервну довгу молекулу. В слідах на речових доказах ДНК завжди перебуває у деградованому стані, розпадається на фрагменти різної довжини, надто – за умов перебування у вологому стані або під дією високої температури. Тому для відбору і направлення на дослідження біологічних зразків варто залучати спеціалістів у галузі судової медицини. Вилучені речові докази треба добре просушити при кімнатній температурі без дії нагрівальних приладів і запакувати у паперові пакети, ні в якому разі не використовувати для цього скляні або пластикові флакони, які щільно закриваються, поліетиленові пакети, оскільки при тривалому зберіганні навіть висушених речових доказів без доступу повітря в такій упаковці починається утворення конденсату з наступним руйнуванням ДНК. За сприятливих умов зберігання ДНК-типування можливе і у випадках значної давності утворення слідів на речових доказах (навіть десятки років).

Запитання, що ставляться на вирішення судово-медичної генотипоскопічної експертизи:

Чи є на руків'ї ножа клітини з ядрами? Чи є на клинку ножа кров людини? Чи є на зовнішніх поверхнях куртки кров людини? Чи є у піднігтьовому вмісті зрізів нігтьових пластин з рук Іванова Івана Івановича 01.01.1990 р.н. кров людини, клітини з ядрами? Чи є на виворотних поверхнях манжетів та горловини куртки клітини з ядрами?	У випадку крадіжок*, розбійного нападу, тяжких тілесних ушкоджень, вбивства
Чи є кров людини та сперма на марлевому тампоні з піхви потерпілої Шевченко І.І.? Чи є кров людини та сперма на трусах потерпілої Шевченко І.І.?	У випадку зґвалтувань

Якщо так, то які генетичні ознаки виявлених клітин з ядрами? Якщо так, то які генетичні ознаки виявленої крові людини? Які генетичні ознаки наданого на дослідження зразка крові (букального епітелію) Іванова Івана Івановича 01.01.1990 р.н.?	У випадку розбійного нападу, тяжких тілесних ушкоджень, вбивства
Якщо так, то які генетичні ознаки виявлених крові людини та сперми? Які генетичні ознаки наданих на дослідження зразків крові (букального епітелію) підозрюваного Іванова І.І. та потерпілої Шевченко І.І.?	У випадку зґвалтувань
Які генетичні ознаки наданої на дослідження кістки невідстановленого трупа? Які генетичні ознаки зразка крові (букального епітелію) Іванова Івана Івановича 01.01.1990 р.н. – сина (батька) особи, зниклої безвісти? У випадку наявності для порівняння брата особи, зниклої безвісти (Які генетичні ознаки Y-хромосоми наданої на дослідження кістки невідстановленого трупа?)	У випадку виявлення трупа чи скелетованих решток невідстановленої особи
Чи збігаються генетичні ознаки виявлених клітин з ядрами з генетичними ознаками зразка крові Іванова Івана Івановича 01.01.1990 р.н.?	У випадку розбійного нападу, тяжких тілесних ушкоджень, вбивства
Чи збігаються генетичні ознаки виявлених крові людини та сперми з генетичними ознаками зразків крові підозрюваного Іванова І.І. та потерпілої Шевченко І.І.?	У випадку зґвалтувань
Чи може бути Іванов Іван Іванович 01.01.1990 р.н. біологічним сином (батьком) невідстановленої особи, кістку якої надано на дослідження? У випадку наявності для порівняння брата особи, зниклої безвісти (Чи збігаються генетичні ознаки Y-хромосоми наданої на дослідження кістки невідстановленого трупа з генетичними ознаками Іванова Івана Івановича 01.01.1990 р.н. - брата особи, зниклої безвісти?)	У випадку виявлення трупа чи скелетованих решток невідстановленої особи

Об'єкти дослідження та порівняльний матеріал подаються до НДЕКЦ в упакуванні, що забезпечує їх збереження від несанкціонованого доступу, і засвідчуються в установленому законодавством порядку. Об'єкти дослідження в сухому стані слід поміщати в картонні коробки чи паперові конверти, клапани яких необхідно заклеїти з допомогою клею та зафіксувати паперовими етикетками з відповідними пояснюючими написами, підписами слідчого та понятих, з зазначенням ЄРДР. Об'єкти дослідження у вогкому стані слід спершу висушити без використання нагрівальних пристроїв та уникаючи прямих сонячних променів та помістити в картонні коробки чи паперові конверти. Зразки крові та булакального епітелію осіб для проведення порівняльного дослідження слід поміщати до паперових конвертів та фіксувати належним чином. Зразки рідкої крові слід упакувати належним чином, з зазначенням дати і часу відібрання зразка та доправити до НДЕКЦ не пізніше однієї доби з моменту її відібрання.

Типові недоліки:

1. При вилученні об'єктів, які у подальшому можуть бути об'єктами дослідження: неправильне пакування вологих об'єктів зі слідами біологічного походження; вилучення об'єктів, на яких передбачається наявність слідів біологічного походження, проводиться за умов, які не виключають їх

забруднення, використання в якості упаковки бувших у вжитку поліетиленових пакетів, мішків тощо.

2. *При призначенні експертиз*: тривалий термін між вилученням об'єктів та призначенням експертизи; направлення на експертизу стріляних гільз (температура під час пострілу досягає 600°C та знищує біологічні сліди) або куль з тіла потерпілого (загиблого), змивів речовини бурого кольору з-під трупа; габаритних предметів (килимового покриття, бетонних плит та ін.) без видимих слідів біологічного походження на предмет виявлення на них клітин з ядрами та встановлення їх ДНК-профілю); направлення на експертизу одягу з метою встановлення наявності клітин з ядрами сторонніх осіб, які залишилися у наслідок звичайної контактної взаємодії; об'єктів на предмет встановлення наявності слідів біологічного походження, вилучених з агресивних середовищ (кислоти, луги, відстійні ями); неправильне формулювання питань експерту тощо.

2-3. Поняття та класифікація мікрооб'єктів.

Криміналістичне значення мікрооб'єктів у розслідуванні злочинів.

Теоретичні засади і практика дослідження мікрослідів

Мікрооб'єкти – це матеріальні носії криміналістично значущої інформації, які через свій малий розмір і кількість можуть досліджуватися лише із застосуванням спеціальних технічних засобів та методів. Мікрооб'єкти – це частини якогось фізичного тіла, що зберегли властивості цілого. *Мікрооб'єкти можуть бути:*

- органічного;
- неорганічного;
- синтетичного походження.

Мікрооб'єкти поділяються на:

- мікросліди;
- мікрочастки;
- мікроречовини.

Мікросліди, в їх трасологічному розумінні, утворюються у процесі контактної взаємодії слідоутворюючого об'єкта зі слідоприймаючим і обміну енергією між ними.

Мікрочастки – це матеріальні тіла малі за розміром, які мають певну просторово-геометричну форму одиничного тіла. До них належать частки, які відділились від цілого тіла неорганічного, органічного і біологічного походження, наприклад, *волокна тканин, металеві стружки, відщепи деревини, окремі порошинки, насіння рослин, частки лакофарбових покриттів, а також сипучі речовини.*

Мікроречовини – це мікрокількості (порція, об'єм) речовини, що відділилися від твердих, сипких, рідких тіл, не мають зовнішньої форми і втратили власну індивідуальність. *Мікроречовини* – це рідкі або газоподібні частини цілого (твердого, сипкого, рідкого), які втратили геометричну форму

зовнішньої будови і характеризуються лише якісно-кількісними даними речовини.

Особливості збирання мікрооб'єктів.

Проводячи огляд місця події слід приділяти особливу увагу таким об'єктам, як зламані перешкоди, грубі поверхні, виступаючі частини предметів тощо, на яких можуть бути виявлені мікрооб'єкти. На підозрюваному, зокрема під нігтями, на слідах взуття можуть бути виявлені частки ґрунту (забруднень), рослин, інших речовин. У слідах злому можуть виявитися мікрочастки іржі, фарби, мікрослідки змащення, властиві знаряддям та інструментам, які могли застосовуватися при зломі.

Для збереження таких об'єктів необхідно здійснювати відповідні запобіжні заходи, зокрема орієнтувати про це осіб, які беруть участь в огляді. При цьому необхідно враховувати, що мікрочастки, як правило, неміцно тримаються на поверхні предмета-носія, а тому учасники огляду легко можуть віднести їх на руках, одязі, взутті. Крім того, на місце огляду можуть бути привнесені сторонні мікрооб'єкти. Для уникнення цього на місці огляду не варто палити, розчісувати волосся, робити інші дії, внаслідок яких обстановка, що досліджується, забрудниться частками попелу, волокнами одягу, волоссям тощо.

Упакування мікрооб'єктів здійснюється з дотриманням певних правил. Малогабаритні предмети, на яких можуть перебувати мікрооб'єкти, закріплюються в тарі нерухомо, так, щоб при транспортуванні їхнє положення не було порушене. Тара повинна щільно закриватися. Матеріали й речовини, що можуть піддаватися висиханню, гниттю, таненню тощо, повинні охолоджуватися й висушуватися.

Збираючи об'єкти біологічного походження слід забезпечити їхнє збереження від комах і тварин. Не можна допускати торкання поверхні носіїв мікрослідів зі сторонніми предметами. Пакувальний матеріал (тканина, папір, картон, фанера тощо) мають бути гладкими і не мати ворсисті поверхні. Тара з мікрооб'єктами обов'язково забезпечується засвідчувальними написами.

Під час направлення мікрооб'єктів на дослідження варто ставити питання, спрямовані на виявлення конкретного виду мікрооб'єктів на предметі-носії, а не взагалі мікрооб'єктів. Може виникнути необхідність у постановці й таких питань: який механізм утворення мікрослідів; яким виробам вони належали; чи можуть використовуватися для ідентифікації.

Особливі, специфічні властивості мікрооб'єктів обумовлюють необхідність чіткого дотримання порядку роботи з ними на місці події. Основні, найбільш загальні правила роботи в цьому випадку наступні:

1) обстановка місця події повинна бути ретельно збережена й по можливості ізольована від навколишнього середовища. У приміщенні, де передбачається пошук мікрооб'єктів, необхідно виключити утворення протягів, переміщення предметів обстановки в статичній стадії огляду;

2) до прибуття слідчо-оперативної групи допуск на місце події не дозволяється;

3) пошук мікрооб'єктів починається з перших етапів огляду;

4) пересування на місці події повинні бути зведені до мінімуму й спочатку проводитися тільки по “коридору” (трасі), окресленому спеціалістом, який прибув на місце події;

5) особи, допущені на місце події, не повинні курити, сидати на стільці, крісла, дивани й інші предмети обстановки, брати до рук що-небудь, притулятися до дверей, стін тощо, приймати їжу;

6) огляд місця події доцільно проводити у світлий час доби. За необхідності використання для пошуку мікрооб’єктів й інших слідів УФ- або ІЧ-променів, огляд проводять у нічний час або в затемнених приміщеннях;

7) виявлення, фіксація й вилучення мікрооб’єктів речовин і матеріалів проводяться одночасно з аналогічними діями відносно слідів – об’єктів традиційних криміналістичних експертиз. Оптимально при цьому вилучати з місця події самі об’єкти або їхні фрагменти, на яких виявлені різні сліди. Якщо ж це неможливо й вилучення одних слідів може призвести до знищення інших, вилучаються сліди, що несуть найбільший обсяг криміналістично значущої інформації;

8) при вилученні слідів у вигляді мікрооб’єктів необхідно вилучати також зразки для порівняння. Наприклад, при вилученні текстильних волокон-накладень варто вилучити зразки текстильних матеріалів предметів-носіїв, а також волокна одягу потерпілого, підозрюваного й осіб, які проживають у квартирі, які могли залишити відповідні волокна-накладення поза зв’язком з розслідуваною подією;

9) бажано, щоб спеціаліст, який проводить роботу зі слідами на місці події, був одягнений у спеціальний верхній одяг, виготовлений із синтетичної тканини, що практично не забруднює навколишнє середовище власними текстильними волокнами.

Для успішного пошуку мікрооб’єктів необхідно по можливості визначити:

– розвиток події кримінального правопорушення (його основні етапи й послідовність);

– матеріальні об’єкти, які беруть участь у події, що розслідується, і роль кожного з них; які об’єкти вилучені з місця події;

– місце проникнення й відходу злочинця, подолані перешкоди, знаряддя й предмети, що використовувалися.

Під час пошуку слід проявляти максимальну акуратність, неквапливість, уважність і планованість.

Огляд малогабаритних предметів-носіїв, на яких можуть міститися мікрооб’єкти (взуття, одяг, зброя, інструменти), спочатку проводять у тому положенні, у якому вони виявлені, а потім з усіх боків на столі, поміщаючи кожний предмет на окремий аркуш щільного білого паперу або на поверхню скла, попередньо ретельно витертого за допомогою білої чистої бавовняної тканини.

Огляд речей проводиться по черзі. Мікрочастки, що відділилися від речей, оглядаються, описуються в протоколі, вилучаються й упаковуються окремо. Змішування мікрочасток із різних предметів або різних ділянок одного

предмета неприпустиме. Під час огляду варто уникати струшувань, додаткового складання предметів. Особливо це стосується виробів із волокнистих матеріалів (одяг, тканина). Під час пошуку мікрооб'єктів у складках одягу його матеріал у місці, що досліджується, перегинають і оглядають вершину складки.

Результати експертного дослідження мікрооб'єктів допомагають:

1) встановити особу вбитого (наприклад, мікрочастинки металу на тілі й одязі потерпілого може свідчити про роботу на металообробному підприємстві, бавовняний пил на текстильному виробництві тощо);

2) визначити місцевість, звідки привезено труп (оскільки на частинах трупа та упаковці, вилучених з камери схову залізничного вокзалу, експерти виявили пилок шовковиці та мигдалю, які цвіли в той час лише в південних районах);

3) визначити час заподіяння смерті за періодом цвітіння рослин, пилок яких є на трупі;

4) встановити, до чи після пожежі убитий потерпілий (відсутність мікрочастинок кіптяви в дихальних шляхах свідчить, що вбивство вчинено до початку пожежі);

5) встановити місце й обставини вчинення злочину (злочинець втопив потерпілу. Майже через місяць труп був виявлений в річці. У результаті судово-медичної експертизи в мікропрепаратах серця, печінки і нирок, а також у трубчастих кістках скелета були виявлені панцирі 12 видів діатомових водоростей. Це свідчило про те, що потерпіла потрапила у воду живою, в заплаві річки, де росли ці водорості);

6) встановити факт перебування особи на місці події (за наявності на її одязі, взутті, тілі і верхньому одязі рослинних залишків, ґрунтових забруднень, мікрочастинок від предметів обстановки місця події і навпаки);

7) визначити шлях руху злочинця;

8) встановити спосіб і механізм вчинення злочинного посягання, характер та послідовність дій усіх співучасників (вночі у лісі було вбито жінку. Експерти встановили, що лезо ножа одного з підозрюваних містило залізо і хром, а іншого – тільки залізо, що дозволило встановити, хто завдав смертельну рану);

9) встановити знаряддя вчинення злочину (так, у справі про вбивство на ножі підозрюваного експерти виявили мікроволокна, однорідні з тканиною майки, сорочки і піджака потерпілого).

4. Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза: предмет, об'єкти, основні завдання та особливості порядку призначення

Предметом такої експертизи є встановлення впливу особливостей психічного стану особи на якість відображення і регуляції поведінки особи (підекспертного) в момент, що цікавить слідчого (суд).

Завдання комплексної судової психолого-психіатричної експертизи:

- визначення психічного стану і висновку про осудність підозрюваних, обвинувачених, підсудних, які страждають олігофренією в ступені легкої дебільності, психофізичним або психічним інфантилізмом, психопатіями і неврозами, що виявляють ознаки відставання в психічному розвитку на ґрунті залишкових явищ органічного ураження центральної нервової системи;

- визначення психічного стану і висновку з урахуванням рівня психічного розвитку та індивідуальних особливостей і здібностей усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними у неповнолітніх, що мають перераховані раніше ознаки хворобливого розладу;

- визначення психічного стану свідків і потерпілих, які виявили ознаки олігофренії в ступені дебільності, психопатії, психофізичного інфантилізму та інших пограничних станів, для дачі висновку про здатність їх правильно сприймати, запам'ятовувати і відтворювати обставини, що мають значення для справи;

- встановлення наявності чи відсутності фізіологічного афекту в момент вчинення протиправних дій у осіб, які страждають психічними захворюваннями;

- визначення психічного стану потерпілих по статевим злочинам, що мають зазначені раніше психопатологічні ознаки, і для дачі висновку про їхню здатність правильно розуміти характер і значення вчинених з ними дій і чинити опір при зазіханнях на їх статеву недоторканність;

- визначення психічного стану суїцидента за фактом самогубства.

Цей вид експертизи може призначатися на підставі даних про перенесені особою:

- травми головного мозку
- відставання у психічному розвитку
- низький інтелектуальний розвиток
- недостатність мовних функцій

- розлади особистості зі схильністю до фантазування і навіювання, що викликає у слідства і суду сумніви щодо їх можливості правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, і давати щодо цих обставин правильні показання.

Під час проведення комплексної експертизи

- **експерт-психіатр встановлює** наявність чи відсутність у обстежуваної особи нервово-психічних розладів,

- **експерт-психолог встановлює** — здатність особи із зазначеними видами патології правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати щодо них правильні показання, а також правильно розуміти характер і значення здійснених відносно неї кримінальних дій.

У межах комплексної експертизи можуть бути вирішені **питання про здатність потерпілої особи (особливо щодо статевих злочинів) чинити опір**. Такі особистісні особливості, як

- млявість
- знижена активність

- сором'язливість
- замкнутість
- схильність до реакцій гальмування і розгубленості у нових, складних і екстремальних ситуаціях, можуть виявлятися у поведінці потерпілої особи під час вчинення щодо неї кримінальних дій.

Обмежена здатність потерпілої особи чинити опір може залежати і від її вікових ознак, поінформованості щодо статевих взаємин, повноти і глибини розуміння ситуації, емоційного стану (страх, розгубленість, пригніченість). Констатація зазначених особливостей психічної діяльності може бути розцінена слідством і судом як безпорадний стан потерпілої особи. При цьому слід зазначити, що констатація безпорадного стану і вірогідність показань свідків належать до компетенції суду.

Отже, при направленні свідків і потерпілих на **комплексну психолого-психіатричну експертизу судово-слідчі органи можуть сформулювати такі запитання.**

чи страждає підекспертний (свідок чи потерпілий) на психічне захворювання?

чи може підекспертний відповідно до свого психічного стану сприймати обставини і давати про них правдиві показання?

чи не виявляє підекспертний патологічної схильності до фантазування та псевдології?

чи могла потерпіла особа розуміти характер і значення вчинених щодо неї протиправних дій?

чи має потерпіла особа будь-які особистісні особливості, які могли вплинути на її поведінку у кримінальній ситуації?

чи могла потерпіла особа з огляду на її психічний стан чинити опір у кримінальній ситуації?

з огляду на теперішній психічний стан підекспертного чи може він брати участь у судово-слідчих діях?

визначення можливості обвинувачених із психічними розладами, які не виключають осудності, повною чи неповною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними (обмежена осудність);

оцінка емоційних станів і визначення сильного душевного хвилювання (фізіологічний афект);

визначення можливості неповнолітніх обвинувачених з відставанням у психічному розвитку повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними;

визначення безпорадного стану повнолітніх і неповнолітніх потерпілих у справах про статеві злочини;

оцінка здатності давати свідчення;

посмертна експертиза психічного стану осіб, які вчинили самогубство;

експертиза обвинувачених із психопатичними аномаліями особистості та з психічним інфантилізмом;

визначення рівня моральної шкоди, завданої особі.

З огляду на зазначене у завдання комплексної судової психолого-психіатричної експертизи входить встановлення двох основних груп обставин, які становлять інтерес для судово-слідчих органів: характер психічного стану й оцінка його впливу на поведінку обвинувачених, потерпілих і свідків.

Джерелом інформації для такої експертизи можуть бути як власне суб'єкти (обвинувачений, потерпілий, свідок), так і дані про стан їхньої психічної сфери, поведінки, які отримують зі свідчень інших свідків, потерпілих чи співучасників обвинувачуваного, відповідних довідок, історій хвороби та інших видів медичної документації, службових характеристик, актів попередніх експертиз, протоколів слідчих експериментів, долучених до справи листів, щоденників, малюнків тощо.

Найчастіше комплексна судова психолого-психіатрична експертиза призначається обвинуваченим, які вчинили правопорушення у стані афекту. Приводом для призначення експертизи, як правило, є особливості поведінки обвинуваченого при здійсненні правопорушення: несподівані вчинки, поява невластивих раніше форм поведінки, жорстокість, агресивність, що не відповідають конфліктній ситуації перед вчиненням правопорушення. Мета такої експертизи – встановити у обвинувачуваної особи наявність чи відсутність тимчасового розладу психічної діяльності (компетенція експерта-психіатра), фізіологічного афекту (нормальної, але надзвичайно сильної емоційної реакції) чи інших емоційних станів (компетенція експерта-психолога) у момент вчинення правопорушення.

Комплексна експертиза такого роду дає змогу розмежувати хворобливі та нехворобливі форми афективних реакцій і зробити висновок про осудність або неосудність підекспертного. Проте, дійшовши висновку про нехворобливу природу афективної реакції підекспертного експерт-психіатр з огляду на межі своєї компетенції не може оцінити її глибину і вплив на поведінку обвинуваченого при вчиненні правопорушення. Таку оцінку здійснює експерт-психолог.

5. Основні види судових експертиз, які призначаються в ході досудового розслідування злочинів у сферах господарської та службової діяльності

Типовими судовими експертизами у кримінальних провадженнях у сферах господарської та службової діяльності кримінальних провадженнях є:

- об'єктів інтелектуальної власності
- почеркознавча;
- технічна експертиза документів;
- відео-, звукозапису;
- матеріалів, речовин та виробів (спеціальних хімічних речовин);
- бухгалтерського та податкового обліку;
- фінансово-господарської діяльності;
- фінансово-кредитних операцій;
- інші види залежно від сфери вчинення дій чи бездіяльності службовою особою (дорожньо-технічна; будівельно-технічна; оціночно-будівельна; оціночно-земельна; експертиза з питань землеустрою; гірничотехнічна; інженерно-екологічна; електротехнічна; комп'ютерно-технічна; телекомунікаційна; товарознавча; екологічна тощо).

Розглянемо більш докладно завдання, об'єкти та типові питання цих експертиз¹.

Експертиза об'єктів інтелектуальної власності. Основним завданням експертизи об'єктів інтелектуальної власності є визначення властивостей цих

¹ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ МЮ України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції від 23.05.2017 р.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.

об'єктів, до яких належать об'єкти промислової власності, об'єкти авторського права і суміжних прав.

Об'єкти інтелектуальної власності поділяють на дві групи.

- об'єкти авторського права та суміжних прав.
- об'єкти промислової власності.

До об'єктів авторського та суміжного права відносять:

1. Літературні та художні твори (романи, поеми, статті та інші письмові твори; лекції, промови, проповіді та інші усні твори; драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні, інші сценічні твори; музичні твори (з текстом або без тексту); аудіовізуальні твори; твори живопису, архітектури, скульптури та графіки; фотографічні твори; твори ужиткового мистецтва; ілюстрації, карти, плани, ескізи і пластичні твори, що стосуються географії, топографії, архітектури або науки; переклади, адаптації, аранжування та інші переробки літературних або художніх творів; збірники творів, якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності).

2. Комп'ютерні програми, компіляції даних (баз даних), якщо вони за добором або впорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності.

3. Виконань, фонограм, відеограм, програм (передач) організацій мовлення тощо.

До об'єктів промислової власності:

- винаходи, корисні моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, товарні знаки та знаки обслуговування, вказівки місць походження товарів, топографії інтегральних мікросхем, селекційні досягнення в галузі виведення нових сортів рослин і нових порід тварин.

Поняття «інтелектуальна власність» охоплює також і права на комерційну таємницю.

Окрему групу становлять економічні дослідження об'єктів інтелектуальної власності, зокрема визначення вартості перелічених вище об'єктів інтелектуальної власності та розрахунок збитків, завданих у результаті порушення прав на них.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України (номер) таким, що не мав розрізнявальної здатності на дату (зазначити дату)?

Чи складається знак для товарів і послуг за свідоцтвом України (номер) лише з позначень, що є загальноновживаними, як позначення товарів і послуг певного виду?

Чи складається знак для товарів і послуг за свідоцтвом України (номер) лише з позначень чи даних, що є описовими при використанні зазначених у свідоцтві товарів і послуг або у зв'язку з ними?

Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України (номер) оманливим?

Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України (номер) таким, що може ввести в оману щодо товару, послуги або особи, яка виробляє товар або надає послугу?

Чи складається знак для товарів і послуг за свідоцтвом України (номер) лише з позначень, що є загальноновживаними символами або термінами?

Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України (номер) тотожним або схожим зі знаком для товарів і послуг за свідоцтвом (номер) настільки, що їх можна сплутати?

Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України (номер) тотожним або схожим з фірмовим найменуванням (назва) настільки, що їх можна сплутати?

Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України (номер) тотожним або схожим з кваліфікованим зазначенням походження товарів (назва) настільки, що їх можна сплутати?

Чи є позначення (назва), нанесене(а) на (вказати куди) або застосоване(а) у (вказати де), тотожним або схожим настільки, що його можна сплутати із зареєстрованим знаком для товарів і послуг за свідоцтвом України (номер)?

Чи є знак для товарів і послуг за свідоцтвом України (номер) схожим з фірмовим найменуванням (назва) настільки, що їх можна сплутати?

Які ознаки промислового зразка є суттєвими?

Чи відповідає промисловий зразок за патентом України (номер) умові патентоздатності "новизна" відповідно до матеріалів справи?

Чи використано у виробі (назва) всю сукупність суттєвих ознак промислового зразка за патентом України (номер)?

Чи відповідає винахід за патентом (номер) умові патентоздатності "винахідницький рівень" відповідно до матеріалів справи?

Чи відповідає винахід (корисна модель) за патентом (номер) умові патентоздатності "новизна" відповідно до матеріалів справи?

Чи відповідає винахід (корисна модель) за патентом (номер) умові патентоздатності "промислова придатність" відповідно до матеріалів заявки?

Чи використовується у продукті (назва) кожна ознака винаходу (корисної моделі), що включена до незалежного пункту формули за патентом (номер), або ознака, еквівалентна їй?

Чи використовується у процесі (назва процесу) кожна ознака винаходу (корисної моделі), що включена до незалежного пункту формули за патентом (номер), або ознака, еквівалентна їй?

Чи є об'єкт дослідження (назва) (або його частина, яка може використовуватися самостійно) результатом творчої праці згідно з відомостями, зазначеними в матеріалах справи?

Чи містить у собі об'єкт дослідження (або його частина, яка може використовуватися самостійно) ознаки об'єкта авторського права згідно з відомостями, зазначеними в матеріалах справи?

Чи є твір (назва 1) переробкою твору (назва 2)? Якщо так, чи має ця переробка творчий характер?

Чи є твір (назва 1) перекладом твору (назва 2)? Якщо так, чи має цей переклад творчий характер?

Чи мало місце відтворення твору (назва 1) (або його частина, яка може використовуватися самостійно) при створенні твору (назва 2)?

Чи відтворено назву (цитату, персонаж) твору (назва 1) у знаку для товарів і послуг (назва 2)?

Чи відтворено назву (цитату, персонаж) твору (назва 1) у комерційному (фірмовому) найменуванні (назва 2)?

Чи мало місце відтворення комп'ютерної програми (назва 1) у комп'ютерній програмі (назва 2)?

Чи є вихідні тексти (вихідні коди) або їх частина комп'ютерної програми (назва 1) переробкою вихідних текстів (вихідних кодів) комп'ютерної програми (назва 2)?

Чи є комп'ютерна програма (назва 1) самостійним, оригінальним твором, відмінним від комп'ютерної програми (назва 2)?

Чи має ознаки неліцензійності використання комп'ютерної програми (назва)?

Чи відповідає комп'ютерна програма (назва) технічному завданню чи технічному опису?

Чи були внесені до комп'ютерної програми (назва) зміни (модифікації, вчинення дій, пов'язаних із функціонуванням комп'ютерної програми відповідно до її призначення, запис і збереження в пам'яті комп'ютера, виправлення явних помилок тощо) з метою забезпечення її функціонування на технічних засобах особи (назва юридичної особи або прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи). Якщо так, то коли саме ці зміни були внесені?

Чи має об'єкт, що досліджується, ознаки передачі (програми) організації мовлення? Якщо так, то які саме ознаки передачі (програми) організації мовлення притаманні об'єкту, що досліджується?

Чи мало місце повне або часткове використання програми (передачі) організації мовлення (назва) у процесі діяльності особи (назва юридичної особи або прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи)?

Який розмір матеріальної шкоди завдано автору (правовласнику) об'єкта права інтелектуальної власності унаслідок дій особи (назва юридичної особи або прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи)?

Яка ринкова вартість (або інший вид вартості згідно із законодавством) майнових прав (вказати назву об'єкта права інтелектуальної власності) станом на дату (вказати дату)?

Чи правильно визначено суму роялті за використання об'єкта?

Який мінімальний розмір авторської винагороди має сплатити роботодавець (замовник) автору об'єкта права інтелектуальної власності (назва)?

Експерти проводять судові експертизи та експертні дослідження у сфері інтелектуальної власності у таких випадках:

- у провадженнях про захист авторських прав (використання об'єктів авторських прав – художніх, літературних творів, фотографій, атласів і карт, креслень, комп'ютерних програм, баз даних тощо);
- у провадженнях про захист прав промислової власності (використання без дозволу власника знаків для товарів і послуг, комерційних (фірмових) найменувань, промислових зразків, винаходів, корисних моделей);
- у провадженнях за позовами про оскарження рішень Державного департаменту інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України про надання правової охорони об'єктам промислової власності (знакам для товарів і послуг, винаходам, корисним моделям, промисловим зразкам);
- про відмову в наданні правової охорони зазначеним вище об'єктам;
- про визнання недійсними правоохоронних документів на об'єкти промислової власності (свідоцтв на знаки для товарів і послуг, патентів на винаходи, корисні моделі, промислові зразки), які були видані суб'єктам господарювання на підставі рішень Державного департаменту інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України.

Експертиза почеркознавча

Основним завданням почеркознавчої експертизи є ідентифікація виконавця рукописного тексту, обмежених за обсягом рукописних записів (буквених та цифрових) і підпису. Цією експертизою вирішуються і деякі неідентифікаційні завдання (установлення факту виконання рукопису під впливом будь-яких (природних, штучних) збиваючих факторів; у незвичних умовах або в незвичайному стані виконавця, навмисно зміненим почерком, з наслідуванням почерку іншої особи; визначення статі виконавця, а також належності його до певної групи за віком тощо).

Для проведення почеркознавчих досліджень рукописних записів та підписів надаються оригінали документів.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

Чи виконано рукописний текст (рукописні записи) у документі (назва документа та його реквізити, графа, рядок) певною особою?

Чи виконані рукописні тексти (рукописні записи) у документі (документах) (назва документа та його реквізити, графа, рядок) однією особою?

Чи виконано підпис від імені особи (прізвище, ім'я, по батькові особи, від імені якої зазначено підпис) у документі (назва документа та його реквізити, графа, рядок) тією особою, від імені якої він зазначений, чи іншою особою?

Чи виконано рукописний текст у документі (назва документа та його реквізити, графа, рядок) під впливом збиваючих факторів (природних, штучних)?

Чи виконано підпис від імені особи (прізвище, ім'я, по батькові особи, від імені якої зазначено підпис) у документі (назва документа та його реквізити, графа, рядок) під впливом збиваючих факторів (природних, штучних)?

Чи перебувала особа, яка виконала рукописний текст документа (назва документа та його реквізити, графа, рядок), у незвичайному стані?

Чи виконано рукописний текст у документі (назва документа та його реквізити, графа, рядок) навмисно зміненим почерком?

Особою якої статі виконано рукописний текст?

До якої групи за віком належить виконавець рукописного тексту?

Для проведення досліджень орган (особа), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), повинен(на) надати експерту вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки почерку (цифрових записів, підпису) особи, яка підлягає ідентифікації.

Вільними зразками є рукописні тексти, рукописні записи (буквені та цифрові), підписи, достовірно виконані певною особою до відкриття кримінального провадження, провадження в справах про адміністративні правопорушення, цивільних, адміністративних чи господарських справах і не пов'язані з їх обставинами; умовно-вільними є зразки почерку, виконані певною особою до відкриття провадження у справі, але пов'язані з обставинами цієї справи, або виконані після відкриття провадження у справі, але не в зв'язку з її обставинами; експериментальні зразки почерку - це такі, що виконані за завданням органу (особи), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), у зв'язку з призначенням даної експертизи.

Перед приєднанням вільних та умовно-вільних зразків до матеріалів справи орган (особа), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), повинен(на) пред'явити їх особі, яка підлягає ідентифікації, а потім позначити кожний зразок, тобто указати, що це вільний зразок почерку (підпису) певної особи (вказати її прізвище, ім'я, по батькові), та посвідчити це своїм підписом.

У разі неможливості пред'явити зазначені зразки (смерть виконавця, від'їзд тощо) як зразки слід надавати документи або інші папери, на яких рукописні тексти (підписи) достовірно виконані особою, щодо якої ставиться питання з ідентифікації її як виконавця досліджуваного рукопису (наприклад, заяву про отримання паспорта (форма № 1), паспорт, різного роду посвідчення, на яких є власноручний підпис, тощо).

Вільні зразки по змозі повинні відповідати об'єкту, який досліджується, за часом виконання, за видом матеріалів письма (папір, олівець, кулькова ручка тощо), за формою документа (накладні, відомості тощо), за його змістом та цільовим призначенням.

Якщо текст (підпис), що досліджується, виконано друкованими літерами або спеціальним шрифтом, слід по змозі надати вільні зразки аналогічного характеру.

Відбирати експериментальні зразки почерку необхідно у два етапи. На першому етапі особа, почерк якої підлягає ідентифікації, виконує текст за тематикою, близькою до досліджувального об'єкта, у звичних умовах (сидячи за столом, із звичним приладдям письма, при денному освітленні). На другому

етапі зразки відбираються під диктовку тексту, аналогічного за змістом тому, що досліджується, або спеціально складеного тексту, який містить фрази, слова і цифри, узяті з рукописного тексту, що досліджується. На цьому етапі зразки відбираються в умовах, що максимально наближаються до тих, у яких виконувався рукописний текст, що досліджується, тобто в тій самій позі (лежачи, стоячи тощо), таким самим приладдям письма та на папері того самого виду (за розміром, лінуванням, характером поверхні тощо), що й документ, який досліджується. Якщо буде помічено, що той, хто пише, намагається змінити свій почерк, темп диктовки слід прискорити.

У разі коли тексти, що досліджуються, і особливо підписи виконувались на бланках (касові ордери, квитанції, поштові перекази, платіжні відомості тощо), експериментальні зразки слід відбирати на таких самих бланках або на папері, що розграфлений відповідно до бланка.

Якщо розташування підпису, що досліджується, не визначається характером документа, експериментальні зразки відбираються на окремих аркушах як лінованого, так і нелінованого паперу.

Після нанесення 10 - 15 експериментальних підписів аркуші паперу треба міняти.

Якщо рукописний текст, що досліджується, виконано друкованими літерами і цифрами або спеціальним шрифтом (креслярським, бібліотечним тощо), експериментальні зразки на другому етапі також повинні бути виконані друкованими літерами і цифрами або відповідним шрифтом.

Переписування з документа, що досліджується, або з машинописного (друкарського) тексту неприпустиме.

Якщо вбачаються підстави, що виконавець досліджуваного рукописного тексту намагався змінити свій почерк (писав лівою рукою, з іншим нахилом тощо), додатково відбираються зразки, виконані таким самим чином.

Якщо дослідженню підлягає рукописний текст, то вільні та експериментальні зразки надаються у вигляді текстів. При дослідженні підписів та обмежених за обсягом рукописних записів (буквених та цифрових) вільні та експериментальні зразки надаються як у вигляді відповідних текстів (записів), так і у вигляді підписів.

Експериментальні зразки посвідчуються органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта). У посвідчувальному написі зазначаються прізвище, ім'я та по батькові виконавця, а також особливості зразка (написані лівою рукою, спеціальним шрифтом тощо).

Як вільні, так і експериментальні зразки буквеного або цифрового письма бажано надавати не менше ніж на 15 аркушах. Чим коротший досліджуваний текст (запис), тим більша потреба у вільних зразках. Вільні зразки підпису надаються по змозі не менше ніж на 15 документах, експериментальні - у кількості не менше 5 - 8 аркушів.

Якщо необхідно встановити, чи виконаний підпис від імені певної особи іншою особою, надаються вільні та експериментальні зразки почерку та підписів обох осіб. При цьому додатково відбираються експериментальні

зразки почерку передбачуваного виконавця не менше ніж на 10 - 15 аркушах у вигляді записів прізвища та ініціалів особи, від імені якої виконано підпис.

При вилученні вільних зразків підписів особи, від імені якої виконано досліджуваний підпис, слід відшукувати документи з варіантом підпису, найбільш схожим на підпис, що досліджується. Такі підписи найчастіше зустрічаються у документах, аналогічних досліджуваному.

При відібранні експериментальних зразків підпису особи, від імені якої виконано підпис, слід запропонувати їй розписатися всіма застосовуваними нею варіантами підписів.

Якщо з певних причин виконати будь-які вимоги, що стосуються відбирання та надання зразків, не було можливості, про це слід указати в документі про призначення експертизи (залучення експерта).

Якщо необхідно дослідити велику кількість підписів, їх доцільно розділити на групи (за особами, від імені яких виконано підписи, епізодами справи, видами документів тощо) і за кожною групою призначити окрему експертизу.

Документи кожної групи доцільно пронумерувати (у вільних від тексту місцях), вказати один раз у документі про призначення експертизи (залучення експерта) назву документа і його порядковий номер і надалі посилатись тільки на порядковий номер документа.

Якщо виникають труднощі, пов'язані з призначенням багатооб'єктних експертиз підписів, доцільно отримати консультацію експерта (спеціаліста).

У документі про призначення експертизи (залучення експерта) слід указати на встановлені органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), особливі обставини виконання рукописного тексту, які могли вплинути на змінення ознак почерку (незвична поза або незвичний стан виконавця тощо). Якщо є дані, що виконавцем є особа, у якої порушена координація рухів, про це також слід повідомити експерта. У разі виконання рукописного тексту особою похилого або старечого віку потрібно надати відомості про рік її народження і стан здоров'я на момент можливого виконання об'єкта почерку, що досліджується.

Технічна експертиза документів

Технічна експертиза документів поділяється на експертизу реквізитів документів, експертизу друкарських форм та експертизу матеріалів документів.

Основними завданнями технічної експертизи реквізитів документів є:

1. Установлення фактів і способів унесення змін до документів (підчистка, травлення, дописка, переклеювання фотокарток, літер тощо) та виявлення їх первинного змісту.

Для проведення дослідження щодо встановлення факту внесення змін у первинний зміст документів надаються оригінали документів.

2. Виявлення залитих, замазаних, вицвілих та інших слабо видимих або невидимих текстів (зображень) на різних матеріалах, а також текстів (зображень) на обгорілих та згорілих документах за умови, що папір, на якому вони зображені, не перетворився на попіл.

3. Установлення виду та ідентифікація приладів письма за штрихами.

4. Визначення відносної давності виконання документа або його фрагментів, а також послідовності нанесення штрихів, що перетинаються.

5. Установлення цілого за частинами документа.

6. Установлення документа, виготовленого шляхом монтажу із застосуванням копіювально-розмножувальної та комп'ютерної техніки.

7. Ідентифікація особи, яка надрукувала машинописний текст, виготовила зображення відтиску печатки за особливостями навичок виконавця.

Основними завданнями експертизи друкарських форм є:

1. Установлення особливостей виготовлення друкарських засобів (форм) і відображення їх у відбитках.

2. Установлення належності літер певному комплекту шрифту.

3. Установлення типу, системи, марки, моделі та інших класифікаційних категорій друкарської техніки (друкарські машинки, касові, телеграфні, інші літерно-цифрові апарати), ідентифікація цих засобів за відбитками їх знаків; установлення зміни первинного тексту документа, виконаного на друкарській машинці.

4. Установлення типу та ідентифікація комп'ютерної і копіювально-розмножувальної техніки за виготовленими за їх допомогою матеріальними документами.

5. Установлення способу нанесення відтисків печаток, штампів, факсиміле; ідентифікація печаток, штампів, факсиміле тощо за їх відтисками; відповідність часу нанесення відтисків печаток, штампів даті виготовлення документа.

Для дослідження документів щодо ідентифікації печаток, штампів (у тому числі факсиміле) та встановлення відповідності часу нанесення відтисків печаток, штампів даті виготовлення документа надаються оригінали документів.

4. Основними завданнями експертизи матеріалів документів є:

1. Установлення роду, виду (іншої класифікаційної категорії) матеріалів, на яких і за допомогою яких виконувався (виготовлявся) документ (папір, барвники, клейкі речовини тощо), та їх спільної (різної) родової (групової) належності.

2. Визначення абсолютного часу виконання штрихів рукописних записів у документах.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

Чи вносились у текст документа зміни? Якщо вносилися, то яким чином (підчистка, дописка, травлення, виправлення тощо) і який зміст первинного тексту?

Чи була заміненна в документі фотокартка?

Чи замінювались у документі (договорі, зошиті, книзі, медичній картці тощо) аркуші?

Який зміст замаскованого (зафарбованого, забрудненого, замазаного тощо) тексту?

Який зміст знебарвленого тексту?

Чи є в даному документі (аркуші паперу) невидимий текст і якщо є, то який саме?

Чи є на документі (аркуші паперу) удавлені штрихи, утворені писальним приладом (знакодрукуювальним пристроєм тощо)? Якщо є, то який зміст тексту, що утворений удавленими штрихами?

Чи є на обгорілих аркушах який-небудь текст і (або) зображення? Якщо є, то який (яке) саме?

Писальним приладом якого типу виконано рукописні тексти (підписи) у наданому документі?

Яким чином виконаний підпис від імені особи (прізвище, ім'я, по батькові), текст документа (за допомогою технічних засобів чи писальним приладом)?

Чи виконані записи писальним приладом (кульковою ручкою, ручкою з пером, олівцем тощо), наданим на дослідження?

Чи виготовлені (виконані) дані документи (фрагменти документа) у різний час?

У якій послідовності виконувались реквізити даного документа (підпис, відтиск печатки тощо)?

Чи становили раніше одне ціле надані на експертизу частини документа?

Чи належали надані на експертизу частини документа визначеному документу (накладній, видавничому, касовому ордеру тощо)?

Чи виготовлено наданий документ шляхом монтажу за допомогою комп'ютерної або копіювально-розмножувальної техніки?

Чи використані для створення змонтованого документа документи, вилучені у особи (прізвище, ім'я, по батькові)?

Чи намальовано бланк документа даною особою?

Чи вирізана печатка, відтиск якої є на даному документі, певною особою?

Чи певною особою надруковано наданий машинописний текст?

Який (які) спосіб (способи) поліграфічного друку використано під час виготовлення даного документа?

Яким способом (з використанням набору друкарського шрифту, шляхом рисування тощо) виготовлена дана друкарська форма?

Чи з одного набору (одного стереотипу, одним кліше) надруковані дані документи (наводяться їх найменування)?

Чи відповідає даний цінний папір (акція, облігація, сертифікат, вексель тощо) за своїми характеристиками аналогічним цінним паперам, що виготовляються Держзнаком України (або вказати іншого виробника)?

Чи відповідає надана банкнота за своїми характеристиками аналогічним банкнотам, що випущені в обіг Національним банком України?

Чи є літери, знайдені в даній особі, частиною шрифтової каси (зазначаються гарнітура, кегль) даної друкарні?

Яким друкарським засобом (тип, марка, модель) виготовлено текст (зображення) у даному документі?

Який тип принтера (копіювального апарата, багатофункціонального пристрою), на якому виготовлений наданий документ?

Чи виготовлено наданий документ за допомогою принтера (копіювального апарата, багатофункціонального пристрою), зразки друку якого надані для порівняльного дослідження?

Чи виготовлені надані документи на одному або різних принтерах (копіювальних апаратах, багатофункціональних пристроях)?

Яким способом нанесений відтиск печатки (штампа, факсиміле)?

Чи нанесено відтиск печатки (штампа, факсиміле) в даному документі наданою печаткою (штампом, факсиміле)?

Чи нанесено відтиск печатки (штампа, факсиміле) в наданому документі печаткою (штампом, факсиміле), експериментальні та вільні зразки відтисків якої (якого) надані для порівняльного дослідження?

Чи нанесено відтиск печатки (штампа, факсиміле) в наданих документах однією і тією самою печаткою (штампом, факсиміле)?

Чи нанесений відтиск печатки (штампа) у той час, яким датований документ?

До якого роду, виду (іншої класифікаційної категорії) належить матеріал документа (папір, клей, фарбувальна речовина штрихів записів тощо)?

Чи мають спільну родову (групову) належність матеріали даного примірника друкованої продукції або документа (папір, клей, картон, фарбувальна речовина тощо) з матеріалами, вилученими з певного місця (склад, цех, квартира тощо)?

Чи належать надані аркуші паперу до різних партій випуску?

Чи написано текст фарбою з даної ємності?

Чи виготовлений рукописний текст у той час, яким датований документ?

У який період часу був виконаний рукописний текст у наданому документі?

В один чи різні періоди часу виконано рукописні тексти в наданих документах?

Чи в один період часу були виконані рукописні текст та підпис у наданому документі?

Призначаючи експертизу з метою ідентифікації друкарських засобів, до експертної установи слід надіслати порівняльні матеріали: вільні, а також експериментальні зразки - відбитки, виготовлені за допомогою цих засобів. Вільні зразки надаються по змозі, експериментальні - в обов'язковому порядку. Кожний вид зразків потрібно надавати не менше ніж у трьох примірниках.

Вільні зразки слід відшукувати серед відбитків, які за часом виконання якомога більше наближені до досліджуваного відбитка.

Призначаючи експертизу з метою встановлення відносної давності виготовлення документа (встановлення відповідності дати, зазначеної на документі, періоду часу нанесення на нього відтиску печатки), до експертної установи органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), обов'язково надаються вільні зразки відтисків печатки з їх супровідним листом.

Вільними зразками є такі, що створюються до відкриття провадження у справі і не пов'язані з нею.

Вільні зразки повинні відповідати таким вимогам:

- безсумнівність походження;
- належна якість і кількість, що відповідають методичним вимогам такого дослідження (репрезентативність);
- порівнянність (відсутність відмінностей зображень, які порівнюються, однакова якість паперу).

Для проведення експертизи необхідно надавати документи з відтисками печатки, які подавались до органів виконавчої влади, органів реєстрації, дозвільної системи, банківських установ, контролюючих органів (податкової інспекції), з відміткою про надходження до них (штамп канцелярії установи, дата надходження, вхідний номер, підпис працівника канцелярії) у період, якому відповідає дата на документі, що підлягає дослідженню.

Зразки надаються за кожен місяць, за різні дати, у тому числі й за дату, якою датований наданий на дослідження документ.

Достатність кількості та придатність зразків визначаються експертом під час їх дослідження.

Якщо для ідентифікації друкарських машинок неможливо вишукати вільні зразки, які б збігалися за часом виконання з текстом, що досліджується, слід з'ясувати, чи не ремонтувалась машинка в період між виконанням досліджуваного тексту та виконанням вільних зразків, що саме ремонтувалось, зокрема чи не замінювався шрифт (повністю, частина, яка саме)?

Експериментальні зразки друкарських машинок повинні мати всі знаки в порядку їх розміщення на клавіатурі машинки, показувати максимальну довжину рядків та всіх інтервалів між ними.

Доцільно також при виготовленні експериментальних зразків друкувати знаки у тих комбінаціях, у яких вони наявні в досліджуваному тексті.

Якщо текст, що досліджується, надрукований через копіювальний папір, слід додатково надати зразки, виконані через копіювальний папір.

Для ідентифікації печаток та штампів експертові направляються вільні зразки на п'яти-шести документах та експериментальні зразки у вигляді максимально чітких відбитків на білому гладкому папері, нанесених з різним натиском та з різною кількістю мастики.

Вільні зразки відтисків печаток (штампів) повинні бути порівнянними за часом нанесення з наданими на дослідження відтисками.

Для ідентифікації касових апаратів експериментальні зразки повинні мати всі знаки чека, що досліджується. Як вільні зразки направляються чеки, які вибиті на даному апараті і мають якомога більше знаків досліджуваного чека. Важливо, щоб зразки і досліджуваний чек мали якомога менший розрив у часі їх виготовлення.

Для ідентифікації засобів копіювально-розмножувальної техніки повинні надаватися виготовлені за їх допомогою експериментальні відбитки не менше ніж у п'яти примірниках та вільні, порівнянні за часом виготовлення із наданими для дослідження документами.

Для ідентифікації особи за ознаками навичок роботи на друкарській машинці (розміщення заголовка, ширина полів, виділення абзаців, розміщення виносок тощо) надаються:

вільні зразки на декількох аркушах у вигляді текстів, однотипних з досліджуваним (службові листи, статті тощо), надруковані даною особою приблизно в той самий час, що й досліджуваний текст;

експериментальні зразки тексту обсягом у два-три аркуші, однотипного з тим, що досліджується, надруковані під диктовку особою, що підлягає ідентифікації.

Експериментальні зразки відбираються не менше ніж у три прийоми з невеликим розривом у часі. Це підвищує можливість виявлення відносно стійких ознак навичок виконавця.

Для ідентифікації особи, яка нарисувала (вирізала) друкарську форму, надаються вільні зразки відтисків, однотипних з досліджуваним (по змозі), та експериментальні - виконані особою, яка підлягає ідентифікації, з пам'яті і шляхом зарисовування з оригіналу.

До відбору зразків доцільно залучати експерта (спеціаліста).

Призначаючи експертизу з метою встановлення відповідності способу виготовлення бланка, іншої поліграфічної продукції зразкам, як порівняльний матеріал надаються бланки справжніх документів з такими самими поліграфічними даними (підприємство-виробник, рік видання, тираж, номер замовлення).

Для запобігання пошкодженням кожний з досліджуваних документів слід зберігати в окремому конверті; невеликі - у розгорнутому вигляді, а великі - згорнутими за наявними складками. Прошивати документи, робити на них будь-які написи, підкреслювати або обводити фрагменти, які підлягають дослідженню, забороняється.

При призначенні експертиз стосовно документів, виготовлених за допомогою копіювально-розмножувальної техніки, необхідно вжити заходів для збереження її у такому стані, у якому вона перебувала на час вилучення. Не

дозволяється здійснювати будь-які операції з такою технікою до її направлення на експертизу.

Для розв'язання ідентифікаційних завдань щодо документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної техніки, ця техніка надається в комплекті (системний блок комп'ютера, інсталяційний диск з драйвером принтера або багатофункціонального пристрою, з'єднувальні та мережеві кабелі, принтер). До направлення комп'ютерної техніки на експертизу будь-яка робота на ній не дозволяється. Вирішення ідентифікаційних питань проводиться в межах комплексної комп'ютерно-технічної експертизи та технічної експертизи документів за наявності електронного оригіналу документа (файла). Вилучення комп'ютерної техніки, її огляд мають проводитися за участю спеціаліста у галузі комп'ютерно-технічних досліджень.

Принтери (особливо струминні) слід направляти на експертизу у найкоротший термін, оскільки застигання барвника може призвести до змін у вигляді та характері нанесення барвника на папір.

При призначенні експертиз стосовно документів, виготовлених за допомогою комп'ютерної техніки, необхідно з'ясувати, чи змінювались знімні частини (картриджі) або чи піддавались ремонту які-небудь вузли принтерів. Якщо картриджі лазерних принтерів змінювались, необхідно вжити заходів щодо розшуку відпрацьованих картриджів та подати їх на дослідження. Для проведення експертизи необхідно також вилучити вільні зразки, які були виготовлені на вилученому принтері в період, що відповідає періоду виготовлення досліджувальних документів.

Експертиза відео-, звукозапису

Основними завданнями експертизи відеозвукозапису є:

1. Встановлення технічних умов та технології отримання відеозвукозапису.
2. Ототожнення особи за фізичними параметрами голосу.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

Чи за допомогою даного технічного пристрою (відеоманітофона, диктофона, відеокамери, спеціального засобу тощо) зафіксовані відеофонограма (фонограма) та її фрагменти?

За допомогою одного чи декількох технічних пристроїв зафіксовані конкретні фрагменти відеофонограми (фонограми)?

Чи є надана відеофонограма (фонограма) оригіналом чи копією?

Чи проводився запис відеофонограми (фонограми) безперервно?

Чи зазнавала змін надана відеофонограма (фонограма)?

Чи одночасно проводився запис відеозображення та звуку у відеофонограмі та чи відповідає зміст відеозображення запису звуку?

За допомогою одного чи декількох технічних пристроїв зафіксовані конкретні фрагменти відеофонограми (фонограми)?

Які відеофонограми (фонограми) містять область видаленої інформації технічного пристрою (цифрового диктофона, змінного носія інформації, іншого пристрою відео-, звукозапису тощо)?

Чи можливо відновити в повному обсязі або частково відеофонограму (фонограму) із змінного носія інформації?

Чи брали перелічені особи участь у зафіксованій на фонограмі розмові та які конкретно слова та фрази ними промовлені?

Скільки осіб брало участь у зафіксованій на фонограмі розмові?

Для встановлення технічних умов та технології отримання відеозвукозапису на дослідження надається:

оригінальна фонограма;

оригінальний пристрій, яким фонограма зафіксована;

додаткове обладнання, яке використовувалось для запису фонограми, у повному складі: мікрофон, джерело живлення, прилади керування тощо;

повні відомості про внесення конструктивних змін у пристрій запису та додаткове обладнання із зазначенням хронології таких змін та опис тракту запису від передавача (мікрофона, відеокамери) до приймача (технічного засобу фіксації) із зазначенням кількості каналів та інших технічних супутніх засобів.

Для ототожнення осіб за усним мовленням, зафіксованим у фонограмі, експерту надаються фонограми з порівняльними зразками у формі бесіди: діалогу, монологу. Зразки з усним мовленням повинні бути зафіксовані з достатнім рівнем запису, виконані на якісній апаратурі та носіях, які відповідають установленим стандартам, та з невеликим терміном використання, мати мовну співставність із досліджуваними фонограмами та достатній об'єм (10 хвилин розмови без пауз для кожної особи, чия мова ототожнюється). У разі потреби для відбирання зразків запису залучається спеціаліст. Експерту також обов'язково надається протокол прослуховування фонограм з роздрукованим текстом розмов.

Встановлення текстового змісту розмов, що зафіксовані у фонограмі, не є окремою експертною задачею, оскільки не потребує застосування спеціальних знань та може проводитись спеціалістом при вирішенні питань персоніфікації мовленнєвого матеріалу чи застосуванні спеціальних методів покращення розбірливості усного мовлення.

Експертиза матеріалів, речовин та виробів (спеціальних хімічних речовин)

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

Яка природа речовини, наданої на дослідження?

Чи є нашарування спеціальних хімічних речовин на предметах-носіях (грошових купюрах, змивах з рук тощо)?

Чи мають надані речовини спільну родову належність?

Експертиза бухгалтерського та податкового обліку

Експертиза документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності

Основними завданнями експертизи документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності є:

визначення документальної обґрунтованості розміру нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, періоду і місця їх утворення;

визначення документальної обґрунтованості оформлення операцій з одержання, зберігання, виготовлення, реалізації товарно-матеріальних цінностей, у тому числі грошових, основних засобів, надання послуг;

визначення документальної обґрунтованості відображення в обліку грошових коштів, цінних паперів;

визначення документальної обґрунтованості відображення в обліку операцій з нарахування та виплати заробітної плати, інших виплат;

установлення відповідності чинному законодавству відображення в податковому обліку доходів та витрат за фінансово-господарськими операціями, що підлягають оподаткуванню податком на прибуток;

визначення відповідності чинному законодавству відображення в податковому обліку податкових зобов'язань та податкового кредиту з податку на додану вартість.

Проведення ревізійних дій (визначення експертами-економістами будь-яких економічних показників без попереднього проведення документальних перевірок фінансово-господарської діяльності суб'єктом контролю) не належить до завдань економічної експертизи.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

Чи підтверджується документально встановлена за актом інвентаризації від (зазначаються реквізити акта) нестача (надлишки) грошових коштів у касі на суму (зазначається сума) на підприємстві (указується назва установи, організації) за період (зазначити)?

Чи підтверджується документально нестача товарно-матеріальних цінностей, встановлена за актом інвентаризації на підприємстві (зазначається назва організації), за період роботи (вказується період) матеріально відповідальної особи (зазначаються прізвище, ім'я, по батькові) у розмірі (указуються кількісні та вартісні показники)?

Чи підтверджується документально нестача основних засобів (зазначаються назва організації, кількісні та вартісні показники)?

Чи підтверджується розмір безпідставно виплаченої та списаної по касі (зазначається назва підприємства) заробітної плати з урахуванням даних, наданих органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), та висновків почеркознавчої експертизи про те, що підписи в платіжних документах про одержання заробітної плати (номер відомості, період) учинені не особами, які в них зазначені?

Чи обґрунтовано відшкодовано (зазначається кому і за який період) витрати на відрядження (в якій сумі)?

Чи підтверджуються документально висновки перевірки (зазначаються реквізити акта перевірки) у частині, що стосується завищення обсягу і вартості виконаних робіт з урахуванням висновків інших видів експертиз?

Чи підтверджується документально необґрунтоване списання будівельних матеріалів, нарахування та виплата заробітної плати на завищений обсяг і вартість виконаних робіт (з урахуванням висновків інших видів експертиз)?

Чи підтверджується документально заявлений у позовних вимогах позивача (назва підприємства) розмір заборгованості за поставлені підприємству (назва) товарно-матеріальні цінності, виконані роботи (надані послуги) за договором (номер та дата договору) за період (зазначити період), у тому числі з урахуванням висновків інших видів експертиз?

Чи підтверджується документально зазначене в акті податкової інспекції (указуються реквізити акта) заниження об'єкта оподаткування (указується організація) за період (зазначається який) і донарахування до сплати податків та обов'язкових платежів до бюджету (указується яких)?

Чи підтверджуються документально витрати підприємства (назва) за період (зазначається період), що формують собівартість реалізованих товарів, виконаних робіт, наданих послуг та ін.

Подібні питання можуть бути поставлені за іншими видами податків та обов'язкових платежів.

Експертиза економічної діяльності підприємств і організацій

Основними завданнями експертизи документів про економічну діяльність підприємств і організацій є:

визначення документальної обґрунтованості, аналізу показників фінансового стану (платоспроможності, фінансової стійкості, прибутковості тощо);

визначення документальної обґрунтованості аналізу і структури майна та джерел його придбання;

визначення документальної обґрунтованості стану та інтенсивності використання оборотних активів та джерел їх формування;

визначення документальної обґрунтованості та аналізу джерел власних коштів та результатів фінансово-господарської діяльності;

установлення документальної обґрунтованості та аналізу загальногосподарських і спеціальних фондів;

визначення документальної обґрунтованості та аналізу реальності розрахунків з дебіторами і кредиторами;

визначення документальної обґрунтованості та аналізу економічної доцільності отримання і використання кредитів і позик;

визначення документальної обґрунтованості та аналізу витрат і цін як чинників фінансової стабільності, беззбитковості;

визначення документальної обґрунтованості розрахунків при приватизації та оренді відповідно до чинних методик оцінки вартості майна, що приватизується, та інші питання, пов'язані з приватизацією, банкрутством підприємств;

визначення документальної обґрунтованості розрахунків частки майна при виході учасника зі складу засновників;

визначення документальної обґрунтованості розрахунків втраченого заробітку (від несвоєчасної виплати компенсації заподіяної шкоди при втраті працездатності і в інших випадках);

визначення документальної обґрунтованості цільового витрачання бюджетних коштів;

визначення документальної обґрунтованості розрахунків втраченої вигоди.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

Визначити основні економічні показники (ліквідності, платоспроможності та прибутковості) господарсько-фінансової діяльності (зазначити організацію) на дату укладання або закінчення терміну дії угоди (зазначити реквізити). Як вказані показники характеризують господарсько-фінансову діяльність (зазначити організацію, підприємство)?

Чи підтверджується документально сума внеску до статутного фонду (зазначається організація або учасник) та розрахунок розміру частини майна, що підлягає поверненню учаснику, який вибув зі складу засновників (зазначається дата виходу)?

Чи підтверджується документально розмір збитку від необґрунтованого заниження (несплати) орендної плати (зазначається організація) за період (зазначається який) і в якій сумі?

Чи є у вартості об'єктів нерухомості (яких саме), що підлягали приватизації, частка фінансування споруд за рахунок державних коштів відповідно до наданих установчих та первинних документів?

Чи підтверджуються документально висновки акта перевірки щодо нецільового використання бюджетних коштів, отриманих підприємством (назва) за бюджетною програмою (назва програми)?

Чи підтверджується документально розрахунок пенсійних виплат громадянину (прізвище, ім'я, по батькові), проведений установами Пенсійного фонду України за період (зазначається дата)?

Чи мають показники фінансово-економічного стану підприємства (назва) за період (вказати період) ознаки доведення до банкрутства, фіктивного банкрутства, прихованого банкрутства?

Чи підтверджуються документально висновки акта перевірки стосовно наявності у підприємства (організації) (назва) заборгованості з виплати заробітної плати станом на (зазначити дату)?

Чи була у підприємства (назва) фінансова можливість виплатити в повному обсязі (або частково) нараховану заробітну плату у період (вказати період) за рахунок власних обігових коштів з урахуванням черговості платежів згідно з вимогами законодавства?

На які потреби були витрачені грошові кошти підприємства (назва) в період існування заборгованості по заробітній платі перед своїми працівниками?

Чи призвело витрачання коштів підприємства (організації) (назва) на виробничі потреби протягом року до скорочення заборгованості з оплати праці станом (зазначити дату). Якщо так, то які саме суми коштів були спрямовані на поточну оплату праці, а які на погашення заборгованості попередніх періодів?

Чи підтверджується документально та нормативно розрахунок дивідендів до виплати, здійснений підприємством (назва) емітенту корпоративних прав (назва юридичної або прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи) за період (зазначається період)?

Експертиза фінансово-кредитних операцій

Основними завданнями експертизи документів фінансово-кредитних операцій є:

визначення документальної обґрунтованості оформлення банківських операцій з відкриття рахунків, руху грошових коштів на рахунках;

визначення документальної обґрунтованості оформлення та відображення в обліку операцій з видачі, використання та погашення кредитів;

визначення документальної обґрунтованості оформлення та відображення в обліку банків їх фінансово-господарської діяльності;

визначення відповідності чинному законодавству відображення фінансово-господарських операцій банків вимогам нормативних актів з ведення обліку і подання звітності;

визначення документальної обґрунтованості відображення фінансово-господарських операцій щодо нарахування та сплати банками податків та їх відповідність даним обліку та звітності, чинному законодавству;

установлення кола осіб, на яких покладено обов'язок забезпечення дотримання вимог нормативно-правових актів з банківського обліку і контролю.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань:

Чи підтверджуються документально висновки акта перевірки щодо відповідності вимогам чинного законодавства документального оформлення операцій (назва банку) з надання кредитів, з повноти та нарахування і сплати відсотків за користування кредитами позичальником (назва юридичної особи або прізвище, ім'я, по батькові фізичної особи) за кредитною угодою (номер, дата)?

Чи відповідає перелік документів, наданих банку підприємством (назва) для отримання кредитних коштів за кредитною угодою, чинному Положенню про кредитування?

Чи підтверджується документально вартість активів (майна) у підприємства (позичальника), наданого в заставу за кредитною угодою?

Чи підтверджується документально розмір збитків банку, визначений в акті перевірки (вказується суб'єкт контролю), в результаті необґрунтованої видачі, неповернення кредиту за угодою (номер, дата)?

Чи підтверджується бухгалтерськими та первинними документами нецільове використання кредитних коштів за угодою (номер, дата)?

Чи підтверджується документально дотримання банком (назва) відповідних нормативів відрахувань до страхового резерву?

Чи відповідає наявний у матеріалах справи розрахунок заборгованості позичальника (по сплаті процентів за кредит та погашення основної суми боргу) перед банком умовам укладеного між вказаними сторонами кредитного договору та розрахунковим документам щодо видачі та погашення кредиту за цим кредитним договором?

Чи відповідає метод нарахування банком процентів за кредитним договором (зазначаються реквізити договору) вимогам Положення про кредитування банку (зазначається назва банківської установи)?

Разом з документом про призначення експертизи (залучення експерта) експерту слід надати документи бухгалтерського та податкового обліку, які містять відомості, - вихідні дані для вирішення поставлених питань. Такими документами можуть бути: прибуткові та видаткові накладні, ордери, звіти матеріально відповідальних осіб, картки складського обліку, касові книжки, матеріали інвентаризації, акти ревізій, таблиці, наряди, акти приймання виконаних робіт, трудові договори, розрахункові платіжні відомості, виписки банку, платіжні доручення і вимоги, договори про матеріальну відповідальність, накопичувальні (оборотні) відомості, журнали-ордери, меморіальні ордери за балансовими рахунками, головні книги, баланси та інші первинні та зведені документи бухгалтерського та податкового обліку і звітності.

Якщо ведення бухгалтерського обліку здійснювалось в електронно-обчислювальному вигляді, експерту надаються реєстри бухгалтерського обліку у роздрукованому вигляді, обов'язково завірені в установленому порядку.

Якщо експертиза призначається з метою перевірки висновків документальної ревізії, у документі про призначення експертизи (залучення експерта) зазначається, які саме висновки і з яких причин викликають сумнів (суперечать іншим матеріалам справи, непереконливо обґрунтовані фінансовими інспекторами тощо).

У разі потреби для визначення, які саме документи слід надати експерту на дослідження в кожному конкретному випадку, доцільно отримати консультацію експерта-економіста.

Документи мають бути систематизованими в хронологічному порядку (за відповідними періодами), підшитими, прошнурованими та пронумерованими.

6. Призначення експертиз у кримінальному провадженні.

Типові помилки, які допускаються під час призначення зазначених експертиз у кримінальному провадженні

Аналізуючи сутність судової експертизи, доцільно виокремити низку ознак, які характеризують особливості її виконання в кримінальному провадженні, а саме:

- потенційна можливість застосування спеціальних знань (медичних, технічних, фізичних, математичних, хімічних, біологічних, трасологічних, балістичних, психологічних та інших наук);
- проведення досліджень з метою виявлення обставин, що мають значення для кримінального провадження (встановлення або спростування певних фактів, моделювання певних ситуацій, встановлення тотожності об'єктів, групофікація тощо);
- дотримання процесуальної форми експертизи (дотримання передбачених кримінальним процесуальним законодавством правових та фактичних підстав, порядку проведення та оформлення результатів експертного дослідження);
- проведення експертизи спеціальним суб'єктом;
- визначення кола ініціаторів проведення експертизи.

Відповідно до ч. 1 ст. 242 КПК судова експертиза у кримінальному провадженні проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 КПК, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Законодавством не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права.

Слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи щодо:

- 1) встановлення причин смерті;
- 2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень;
- 3) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності;
- 4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості;
- 6) визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням.

Примусове залучення особи для проведення медичної або психіатричної експертизи здійснюється за ухвалою слідчого судді, суду.

У разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються відповідно до вимог ст. 245 КПК стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом.

Порядок відібрання зразків з речей і документів встановлюється згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів. Відбирання

біологічних зразків у особи здійснюється за правилами, передбаченими ст.241 КПК. У разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони кримінального провадження, що розглядається в порядку, передбаченому КПК, має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово.

Аналіз практики дозволяє класифікувати помилки, що допускаються при призначенні судових експертиз. По своїй природі вони не однорідні і можуть бути віднесені до таких видів помилок: операційні, логічні, процесуальні.

Помилки операційного характеру - пов'язані з порушенням установлених вимог до послідовності дій слідчого щодо підготовки матеріалів для дослідження, обрання виду, часу і місця проведення експертизи, підготовки постанови про призначення експертизи. Сутність даного роду помилок на практиці характеризується такими факторами:

- у неправильній вказівці в тексті постанови даних про подію кримінального правопорушення; неповних чи неправильних даних (виміри, відстані та інші дані), які характеризують механізм вчинення правопорушення і враховуються експертом при підготовці висновку;

- у неправильності вилучення об'єктів, що в підсумку у світлі доктрини плодів отруйного дерева веде до визнання висновків експерта недопустимими доказами, формулювання;

- у неправильності вилучення об'єктів, що призвело до їх руйнування, деформації, змішування, засмічення, негерметичному упакуванні; упакуванні різних об'єктів в одному упакуванні; неправильне кріплення бірок, ниток тощо;

- у неправильності відбирання зразків для судово-експертних досліджень;

- у неправильності визначення виду експертизи, судово-експертної установи, формулювання зайвих, некоректних, алогічних питань або питань, що не стосуються компетенції визначеного експерта тощо.

Помилки процесуального характеру - полягають у порушенні процесуальних норм процедури призначення експертного дослідження: залучення неправильного суб'єкта експертної діяльності, відсутність у постанові про призначення експертизи дозволу на пошкодження чи руйнування об'єкта для потреб дослідження.

7. Класифікація комплексних експертиз та їх можливості на сучасному етапі. Психологічні та моральні аспекти комплексної експертизи.

Оцінка висновку комплексної експертизи слідчим та судом

Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень (Наказ МЮ України від 08.10.1998 р. № 53/5) експертами виконуються первинні, додаткові, повторні, комісійні та комплексні експертизи.

Первинною є експертиза, коли об'єкт досліджується вперше.

Додатковою є експертиза, якщо для вирішення питань щодо об'єкта, який досліджувався під час проведення первинної експертизи, необхідно провести

додаткові дослідження або дослідити додаткові матеріали (зразки для порівняльного дослідження, вихідні дані тощо), які не були надані експертові під час проведення первинної експертизи.

Повторною є експертиза, під час проведення якої досліджуються ті самі об'єкти і вирішуються ті самі питання, що й при проведенні первинної (попередніх) експертизи (експертиз).

Комісійною є експертиза, яка проводиться двома чи більшою кількістю експертів, що мають кваліфікацію судового експерта за однією експертною спеціалізацією (фахівцями в одній галузі знань). Комісія експертів може утворюватися органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), або керівником експертної установи.

Комплексною є експертиза, що проводиться із застосуванням спеціальних знань різних галузей науки, техніки або інших спеціальних знань (різних напрямів у межах однієї галузі знань) для вирішення одного спільного (інтеграційного) завдання (питання). До проведення таких експертиз у разі потреби залучаються як експерти експертних установ, так і фахівці установ та служб (підрозділів) інших центральних органів виконавчої влади або інші фахівці, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах.

Організовуючи виконання комплексної експертизи, керівник експертної установи доручає проведення досліджень відповідним підрозділам експертної установи, визначає, який з них є провідним.

Керівник провідного підрозділу за погодженням з керівниками інших підрозділів формує комісію експертів і призначає голову експертної комісії.

Якщо комплексна експертиза виконується експертами кількох експертних установ, комісія експертів формується керівником провідної експертної установи разом з керівниками інших експертних установ - співвиконавців. Голову комісії призначає керівник провідної експертної установи.

Експерт, призначений головою комісії, не має переваг перед іншими співвиконавцями при вирішенні поставлених питань. Голова комісії виконує лише організаційні функції, а саме:

- скликає нараду експертів, на якій ознайомлює їх з документом про призначення експертизи (залучення експерта) та матеріалами, які надійшли на дослідження;
- організовує розробку спільної програми досліджень, у тому числі з визначенням послідовності та строків виконання окремих досліджень; у разі неузгодження дій комісії при виконанні досліджень чи порушення їх послідовності повідомляє про це керівника експертної установи;
- організовує попереднє вивчення досліджуваних об'єктів членами комісії;
- здійснює зв'язок з керівниками експертних установ (підрозділів), співробітники яких є членами комісії, контролює строки проведення окремих досліджень і координує виконання всієї програми досліджень;
- керує проміжними та підсумковими нарадами експертів;
- складає проект висновку (повідомлення про неможливість надання висновку) або доручає одному з членів комісії.

Якщо проведення комплексної експертизи не може бути здійснене силами експертів даної експертної установи, її керівник повідомляє про це орган (особу), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), та просить залучити до проведення експертизи експерта відповідної спеціалізації. Залучення такого експерта проводиться з дотриманням вимог процесуального законодавства України.

Якщо проведення комплексної експертизи, призначеної різним експертним установам, одним із членів комісії не розпочато протягом тридцяти календарних днів, а без її результатів подальше проведення досліджень іншими членами комісії неможливе, керівник експертної установи, що здійснював організацію роботи комісії, повідомляє про це орган (особу), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта). Після цього, якщо протягом тридцяти календарних днів заходи з організації роботи комісії не вживаються, матеріали повертаються замовнику без виконання.

Висновок повинен ґрунтуватися на відомостях, які експерт сприймав безпосередньо або вони стали йому відомі під час дослідження матеріалів, що надані для проведення дослідження. Експерт дає висновок від свого імені і несе за нього особисту відповідальність. За завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених обов'язків у суді, невиконання інших обов'язків експерт несе відповідальність, встановлену законом (ст. 70 КПК).

Висновок експерта повинен відповідати певним специфічним вимогам, не властивим іншим джерелам доказів: він не може ґрунтуватися на доказах, які визнані судом недопустимими; він надається у письмовій формі, але кожна сторона має право звернутися до суду з клопотанням про виклик експерта для допиту під час судового розгляду для роз'яснення або доповнення його висновку; якщо для проведення експертизи залучається кілька експертів, експерти мають право скласти один висновок або окремі висновки; він передається експертом стороні, за клопотанням якої здійснювалася експертиза.

Оцінка висновку комплексної експертизи відповідає загальним стандартам оцінювання висновків експертів. Такий висновок немає наперед встановленої сили, не має переваги над іншими джерелами доказів у кримінальному провадженні.

План практичного заняття (1 год.)

Вирішення ситуаційних завдань.

Ситуативні завдання

Ситуація 1

Під час огляду місця події за фактом вбивства громадянина Ф. було виявлено та вилучено: сліди рук; об'ємний слід взуття; рідина, схожа на слину; 2 стріляних гільзи; записка з текстом загрозливого характеру. За підозрою у вчиненому кримінальному правопорушенні затримано громадянина Н., у

квартирі якого був проведений обшук. Під час обшуку знайдено і вилучено: сорочку з плямами, схожими на кров; пістолет ПМ; кросівки.

Визначте, чи може бути призначена молекулярно-генетична експертиза.

Які об'єкти будуть направлені на експертизу?

Сформулюйте питання експертові.

Ситуація 2

12 червня 2020 р. приблизно о 24 годині 00 хвилин на території парку невідомим злочинцем була згвалтована громадянка Ф. Під час допиту потерпіла показала, що не впізнає злочинця, оскільки не змогла запам'ятати його прикмети. Крім цього, громадянка Ф. повідомила, що, чинячи опір злочинцеві, вона хапала його за верхній одяг і частки одягу залишилися у неї під нігтями. У вчиненні злочину підозрюється громадянин Б., у квартирі якого був проведений обшук. Під час обшуку знайдено і вилучено: сорочку; шорти; сандалії.

З'ясуйте чи є підстави для експертного дослідження мікрооб'єктів.

Які об'єкти будуть направлені на експертизу?

Сформулюйте питання експертові.

Ситуація 3

У квартирі з ознаками насильницької смерті був виявлений труп гр-ки З. Під час судово-медичного дослідження трупа була знайдена сперма. За фактом вчиненого кримінального правопорушення в якості підозрюваного був затриманий П.

Визначте, чи може бути призначена молекулярно-генетична експертиза.

Які об'єкти будуть направлені на експертизу?

Сформулюйте питання експертові.

Ситуація 4

У Солом'янське ВП НП України в м. Києві надійшло повідомлення про вчинення крадіжки з промтоварного магазину. Під час огляду місця події було встановлено, що злочинці проникли до магазину через отвір у стіні. Як розповів директор магазину, викрадено декілька рулонів вовняної та шовкової тканини.

З'ясуйте, чи є підстави для експертного дослідження мікрооб'єктів.

Які об'єкти будуть направлені на експертизу?

Сформулюйте питання експертові.

Ситуація 5

Під час розслідування пограбування і вбивства неповнолітнього К., було встановлено, що до вчинення кримінального правопорушення причетний неповнолітній М., який мав ознаки відставання в психічному розвитку.

З'ясуйте, чи є підстави для призначення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи?

З якою метою буде призначена ця експертиза?

Сформулюйте питання експертові.

Ситуація 6

Під час проведення первинної експертизи підприємства «Арго» слідчим встановлено, що висновок експерта є недостатньо обґрунтованим і містить істотні порушення чинних процесуальних норм. Тому слідчим призначено проведення дослідження за участю декількох експертів-фахівців в одній галузі знань.

Визначте, яку експертизу буде призначено в даному випадку.

Які об'єкти будуть направлені на експертизу?

Сформулюйте питання експертові.

Ситуація 7

Для встановлення факту порушення прав власника авторських прав потрібно провести дослідження.

З'ясуйте, яке саме дослідження необхідне.

Які матеріали потрібно надати на експертизу?

Сформулюйте питання експертові.

Ситуація 8

Під час досудового розслідування у кримінальному провадженні проти керівника та головного бухгалтера ТОВ «Альфа» у слідчого виникла необхідність у компетентних висновках щодо господарських операцій, проведених ТОВ «Альфа» в період з 01.01.2020 по 15.01.2020, та у встановленні законності зняття 10 000 грн. з поточного рахунку підприємства.

Визначте, яку експертизу буде призначено в цьому випадку.

Які об'єкти будуть направлені на експертизу?

Сформулюйте питання експертові.

Ситуація 9

Для оцінки функціональності комп'ютерної програми потрібно провести дослідження.

З'ясуйте, яке саме дослідження необхідне, які матеріали потрібно надати на експертизу, які питання слід поставити перед експертом ?

Ситуація 10

Для визнання використання фонограми потрібно провести дослідження.

З'ясуйте, яке саме дослідження необхідне, які матеріали потрібно надати на експертизу, які питання слід поставити перед експертом.

Ситуація 11

Для встановлення факту фіктивного банкрутства підприємства «СТБ» слідчим призначено експертизу.

Визначте, яку експертизу буде призначено в цьому випадку.

Які об'єкти будуть направлені на експертизу?

Сформулюйте питання експертові.

Ситуація 12

Під час розслідування у кримінальному провадженні проти керівника та головного бухгалтера ТОВ «Комфорт» слідчий прийняв рішення про необхідність встановлення відповідності підписів на корінці чека від 14.01.2020 згідно з яким з поточного рахунку підприємства було знято 10 000 грн., підписам вказаних посадових осіб.

Визначте, яку експертизу буде призначено в цьому випадку, які об'єкти будуть направлені на експертизу.

Сформулюйте питання експертові.

Ситуація 13

Для розрахунку збитків, завданих у результаті порушення прав на комп'ютерну програму, потрібно провести дослідження.

З'ясуйте, яке саме дослідження необхідне, які матеріали потрібно надати на експертизу, які питання слід поставити перед експертом.

Ситуація 14

Для вирішення питання про порушення прав власника промислового зразка потрібно провести дослідження.

З'ясуйте, яке саме дослідження необхідне, які матеріали потрібно надати на експертизу, які питання слід поставити перед експертом.

ВИСНОВКИ

Під час досудового розслідування існують можливості для використання широкого кола спеціальних знань. Процесуальна форма цього процесу – це судова експертиза. Судова експертиза вважається одним із найвагоміших способів отримання доказової інформації, а її висновки є важливим джерелом доказів, що сприяють встановленню істини. У ст. 101 КПК визначено сутність джерела доказу – висновку експерта. Згідно із вказаною нормою висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею або судом, що доручив проведення експертизи.

Кожен вид судової експертизи має свої особливості призначення, формулювання питань, підбору об'єктів і т.д. Обговорюючи значення судової експертизи, доцільно виокремити коло ознак, які характеризують особливості її виконання в кримінальному провадженні, а саме: використання і застосування спеціальних знань; проведення досліджень з метою виявлення обставин, що мають значення для кримінального провадження; дотримання процесуальної форми експертизи (дотримання передбачених кримінальним процесуальним законодавством підстав, порядку проведення та оформлення результатів експертного дослідження); проведення експертизи спеціальним суб'єктом; визначення кола ініціаторів проведення експертизи.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

I. Нормативно-правові акти:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
3. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015
4. Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
6. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
7. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>.
8. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України: Наказ МВС України від 06.07.2017 № 570. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17#Text>.
9. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ МВС України від 07.07.2017 № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>.
10. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.

II. Спеціальна література:

1. Дуфенюк О.М. Експертиза у кримінальному провадженні за законодавством України та Польщі: порівняльне дослідження: монографія / О.М. Дуфенюк. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 272 с.
2. Докази та доказування у кримінальному провадженні: навч. посібник / Р. І. Благута, Ю. В. Гуцуляк, О. М. Дуфенюк та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 272 с.
3. Застосування спеціальних знань і техніко-криміналістичних засобів під час проведення слідчого огляду: методичні рекомендації / укл. Р. І. Благута, О. В. Захарова, М. Ю. Ковальська та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 104 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/2770>.
4. Криміналістика: підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 948 с.

5. Криміналістика: підручник. / В. В. Пясковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін. Київ: «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.

6. Дудич А.В. Експерт як учасник кримінального провадження: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Одеса: НУ «ОЮА», 2017. 23 с.

7. Сучасний стан криміналістичного забезпечення досудового розслідування: збірник матеріалів конференції. / ред.кол.: Кобилянський О.Л., Свобода Є.Ю.; Київ. ННІ №2 НАВС. К.: Навчально-науковий інститут №2 Національної академії внутрішніх справ, 2017. 476 с.

8. Тертишник В.М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Вид. 16-те. доповн. і перероб. Київ: Алерта, 2020. 1070 с.

9. Актуальні проблеми кримінального права, процесу, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності: тези III Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 1 березня 2019 року). Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2019. 760 с.

10. Актуальні питання судової експертизи та криміналістики: зб. матеріалів міжнар.наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю створення Харків. НДІ суд. експертиз ім. Засл. проф.М. С. Бокаріуса (Харків, 10–11 жовт. 2018 р.). Харків: Право, 2018. 250 с.

11. Арешонков В. В. Нормативно-правове забезпечення технікокриміналістичних досліджень. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал. 2020. № 1 (104). С. 194-199

12. Криміналістика : підручник / [В. В. Пясковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Самодін та ін.]; за заг.ред. В. В. Пясковського. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Філія вид-ва «Право». 2020. 752 с.

13. Рішення ЄСПЛ «Яллох проти Німеччини» (Jalloh v. Germany) від 11 липня 2006 р.

III. Інформаційні ресурси:

1. Офіційний веб-сайт Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/>

2. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: www.rada.gov.ua

3. Урядовий портал. Єдиний веб-потал органів виконавчої влади. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/>

4. Офіційний веб-потал Міністерства внутрішніх справ України. URL: <http://www.mvs.gov.ua/>

5. Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. URL: <http://www.minjust.gov.ua/>

6. Вікіпедія Вільна енциклопедія. URL: <http://uk.wikipedia.org>

7. Електронна бібліотека Львівського державного університету внутрішніх справ. URL: <http://www.lvduvs.edu.ua>